

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 20, Issue 1, No.56, 2026, pp. 1-19

Received: 10/06/2025

Accepted: 08/11/2025

Evaluating the Capability of Artificial Intelligence in Recreating Mystical Experiences

Zahra Poorkheirullahi Ghoochan *

PhD Graduate, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
zahra_kheirullahi68@yahoo.com

Farzad Baloo

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
f.baloo@umz.ac.ir

Abstract

The remarkable advancement of artificial intelligence in the field of natural language processing has opened up new possibilities for engaging with mystical texts. This comes despite the long-standing assertion by mystics throughout the history of mysticism that mystical insight and unveiling are exclusive to those who are divinely favored, and that such experiences employ a unique language beyond the comprehension of outsiders. Recently, artificial intelligence, devoid of emotion and self-awareness, has challenged this claim. In this study, using a descriptive-experimental method, we assess AI's ability to simulate mystical experiences. After reviewing the views of mystics and scholars on mystical experience and artificial intelligence, two mystical texts, one in prose by Bayazid Bastami and one in verse by Rumi, were presented to the ChatGPT language model to examine how they could be reinterpreted. The results show that AI is capable of identifying and reproducing the symbols, metaphors, tone, and linguistic structure of mystical texts, offering a narrative that closely mirrors the atmosphere of mystical experience. However, the absence of intuition and inner experience limits this simulation to the linguistic level. This study suggests that while AI does not internally comprehend mystical experience, it can be useful in literary representation and serve as a bridge between mystical traditions and modern tools, becoming a powerful means for analysis, representation, and introducing contemporary audiences to mystical traditions.

Keywords: Artificial Intelligence, Mystical Experience, Reproduction, Bayazid Bastami, Rumi.

Introduction

Artificial Intelligence (AI) aims to build systems capable of human-like reasoning, perception, and creativity.

* Corresponding author

Poorkheirullahi Ghoochan, Z. and Baloo, F. (2026). Evaluating the Capability of Artificial Intelligence in Recreating Mystical Experiences. *Research on Mystical Literature*, 20 (1): 1-19.
2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

[10.22108/jpll.2025.145646.1932](https://doi.org/10.22108/jpll.2025.145646.1932)

With rapid progress in computational linguistics and machine learning, AI has begun to engage with literary, philosophical, and even mystical materials. This research asks whether AI can replicate the structure and language of mystical experience, a domain traditionally reserved for the divine and ineffable. Specifically, the study examines how AI reinterprets and reconstructs mystical expressions drawn from Persian Sufi literature, exploring the boundary between linguistic imitation and authentic spiritual experience.

Review of Literature

Numerous mystical scholars—from Ibn Arabi and Ayn al-Qudat Hamadhani to Rumi and Suhrawardi—have emphasized that mystical experience transcends language and cannot be rationally conveyed. Their insights highlight the ineffable and transformative nature of mystical consciousness.

In Western philosophy, thinkers such as William James (1902/2021) defined mystical experience through four characteristics: ineffability, noetic quality, transience, and passivity. Bergson, Stace, and Russell similarly viewed mystical awareness as intuitive and non-rational. From a philosophical standpoint, Searle (1994/2015) and Chalmers (1996/2024) argued that computational processes lack *phenomenal consciousness*, distinguishing syntactic manipulation from genuine understanding. Recent empirical research (e.g., Mirdar Rezaei & Eslami, 2025) tested ChatGPT's ability to interpret mystical silence and found it capable of symbolic recognition but devoid of experiential comprehension. These perspectives collectively suggest that AI can linguistically simulate mystical expression but cannot attain the inner transformation central to mystical experience.

Methodology

This study adopted a descriptive–experimental design. Two classical mystical texts were presented to ChatGPT:

1. A prose narrative from Bāyazid Bastami (in *Tazkirat al-Awliya* by Attar),
2. A ghazal by Rumi (from *Divan-e Shams*).

The AI model was instructed to recreate each experience in both prose and poetic form, followed by explanations of how it interpreted key mystical symbols. The responses were analyzed qualitatively with attention to:

- Linguistic structure and coherence,
- Use of symbolic imagery (e.g., fire, broom, sword, light),
- Alignment with mystical concepts such as *fana'* (annihilation), *baqa'* (subsistence), and *tawhid* (unity),
- Fidelity to the emotional and spiritual tone of the source texts.

Results

ChatGPT effectively reproduced the form and tone of mystical language by recognizing symbolic associations such as *fire* (divine love), *broom* (purification of self), and *sword* (truth cutting through illusion). In the case of Bastami, AI demonstrated awareness of themes like humility and divine absorption but misunderstood the critical nuance regarding the superficiality of ritual worship.

For Rumi's ghazal, the model generated eloquent prose and verse versions, successfully imitating mystical imagery but following a rational narrative sequence rather than an ecstatic or visionary rhythm. These results confirm that AI engages in linguistic simulation rather than phenomenological participation—it constructs coherent symbolic texts without consciousness or intuition. Nevertheless, AI offers significant potential for the digital analysis of mystical language, metaphor clustering, and cross-cultural comparison of spiritual texts.

Artificial Intelligence, in its linguistic recreation of mystical experience, immediately recognized the similarities between the two mystical texts. It was then able to harmonize with the vocabulary, rhythm, literary devices, and mystical tone of Rumi and Bayazid, identifying and reproducing distinct mystical structures such as paradox (e.g., *prostration without a worshipper*), symbolic references (e.g., *broom*, *beloved*, *Dhu'l-Fiqar*, *fire*, *placelessness*, etc.), and the unique stylistic features of Sufi expression. It also succeeded in reconstructing the atmosphere of mystical experience, reflecting inner states such as bewilderment (*hayrah*), annihilation (*fana'*), humility, and ecstasy in both prose and poetic form, producing narratives consistent with the spirit of mystical experience.

However, in interpreting Bayazid Bastami's experience, the AI made a significant error. In the statement "*From prayer I saw nothing but the standing of the body, and from fasting nothing but the hunger of the stomach,*" it failed to grasp the correct meaning—namely, the *worthlessness of outward rituals before the Divine*. Instead, it misunderstood the phrase as denoting *self-obliteration and complete immersion in divine ecstasy and longing*, and based on this misinterpretation, it reconstructed the related passages accordingly.

AI faces several limitations in the recreation of mystical experience:

(a) Lack of genuine intuition: AI does not *perceive* mystical experience; it merely models it linguistically. For instance, it does not *understand* what "prostration without a worshipper" truly means, but it *knows* that such paradoxes hold special significance in mystical discourse. It does not *taste* intoxication or ecstasy, but it

recognizes the linguistic patterns typically used to express them in mystical texts.

(b) Dependence on prior data: The model generates its recreations based on the data provided to it. Therefore, if the experience is entirely novel and personal, it may render it in formulaic form and fail to differentiate its unique components.

(c) Inability to undergo inner transformation: Although AI can produce a text resembling a mystical experience, it cannot itself become the medium of that inner transformation. What the mystic *tastes* of the fire of divine love or the delight of divine beauty is inward and experiential, whereas AI models are devoid of such interiority.

Despite these limitations, some scholars—such as Chalmers—have proposed hypotheses suggesting that in the future, it may become possible to create *artificial consciousness*. In that case, “experience” might not merely be simulated but could genuinely emerge within the machine. At present, however, the linguistic recreative capacity of Artificial Intelligence can be utilized to deepen our understanding of mystical texts and to enhance the reader’s engagement with this symbolic and enigmatic realm. Yet, due to the AI’s imitative and unreflective grasp of spirituality, it cannot be fully relied upon; as demonstrated, its interpretations are not free from error.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال بیستم، شماره اول، پیاپی ۵۶، ۱۴۰۵، صص. ۱-۱۹
تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۳/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۱۷

مقاله پژوهشی

سنجش توانمندی هوش مصنوعی در بازآفرینی تجارب عرفانی

زهرا پورخیرالهی قوچان* ، دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران،

بابلسر، ایران

Zahra_kheirullahi68@yahoo.com

فرزاد بالو ، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

F.baloo@umz.ac.ir

چکیده

پیشرفت چشمگیر هوش مصنوعی در حوزه پردازش زبان طبیعی، امکان تازه‌ای را برای تعامل با متون عرفانی فراهم کرده است. این در حالی است که عرفا در طول تاریخ، همواره تصریح کرده‌اند که کشف و شهود عرفانی، خاص گروهی است که مورد لطف حق واقع می‌شوند و در نتیجه، زبان خاص خود را دارد که از گستره فهم ناهلان خارج است. اخیراً هوش مصنوعی که فاقد هرگونه احساس و خودآگاهی است، این ادعا را به چالش کشیده است. در این پژوهش برای سنجش توانایی هوش مصنوعی در شبیه‌سازی تجارب عرفانی از روش توصیفی-تجربی استفاده شده است. پس از مرور نظریات عرفا و اندیشمندان درباره تجربه عرفانی و هوش مصنوعی، دو متن عرفانی، یکی از بایزید بسطامی (نثر) و دیگری از مولوی (نظم)، به مدل زبانی ChatGPT ارائه شد تا شیوه بازآفرینی آن‌ها بررسی شود. نتایج نشان می‌دهد که هوش مصنوعی قادر است با شناسایی و بازتولید نمادها، استعارات، لحن و ساختار زبانی متون عرفانی، روایتی نزدیک به فضای تجربه عرفانی ارائه دهد. با این حال، فقدان شهود و تجربه درونی، شبیه‌سازی آن را به سطح زبانی محدود می‌سازد و از ورود به قلمرو تجربه پدیداری ناتوان است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که اگرچه هوش مصنوعی تجربه عرفانی را به صورت درونی در نمی‌یابد، می‌تواند در بازنمایی ادبی و ایجاد پل میان سنت‌های عرفانی و ابزارهای نو، مفید واقع شود و ابزار قدرتمندی برای تحلیل، بازنمایی و آشنایی مخاطب معاصر با سنت‌های عرفانی باشد.

واژه‌های کلیدی: هوش مصنوعی، تجربه عرفانی، بازآفرینی، بایزید بسطامی، مولانا.

* مسؤول مکاتبات

پورخیرالهی قوچان، زهرا، بالو، فرزاد. (۱۴۰۵). سنجش توانمندی هوش مصنوعی در بازآفرینی تجارب عرفانی، پژوهش‌های ادب عرفانی، ۲۰(۱): ۱-۱۹.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

[10.22108/jpll.2025.145646.1932](https://doi.org/10.22108/jpll.2025.145646.1932)

۱. مقدمه

هوش مصنوعی^۱ شاخه‌ای از علوم کامپیوتر است که هدف آن ساختن سیستم‌ها یا ماشین‌هایی با قابلیت نشان‌دادن رفتارهای هوشمندانه است؛ به عبارتی، انجام کارهایی که معمولاً به هوش انسانی نیاز دارند.

با رشد سریع هوش مصنوعی، به ویژه در زمینه‌هایی همچون پردازش زبان طبیعی، مدل‌سازی احساسات و خلق محتوای ادبی یا موسیقایی، این پرسش مطرح شده است که آیا هوش مصنوعی می‌تواند تجربه‌هایی شبیه به تجارب عرفانی را بازسازی یا تولید کند؟

هوش مصنوعی چشم‌اندازی نو برای بررسی حوزه‌های عرفان و مابعدالطبیعه فراهم می‌آورد و تفسیرهای تازه و تحلیل‌های میان‌فرهنگی را ممکن می‌سازد. با این حال، توضیحات ارائه‌شده از سوی مدل‌های مختلف هوش مصنوعی همواره تقریبی‌اند و در چهارچوب محدودیت‌های داده‌ای و محاسباتی باقی می‌مانند.

این پژوهش به روش توصیفی-تجربی نوشته شده است. در ابتدا به تعریف «تجربه عرفانی» و «هوش مصنوعی» پرداخته می‌شود و سپس به ویژگی‌هایی اشاره می‌شود که عرفا برای زبان عرفانی قائل شده‌اند. در ادامه، با برجسته‌سازی مرز میان «بازآفرینی زبانی» و «بازسازی تجربه»، روشن می‌شود که حتی در بهترین حالت، هوش مصنوعی صرفاً قادر به تقلید زبانی است و از درک تجربه عرفانی عاجز است. در بخش نهایی، این تحقیق در پی پاسخ به پرسش‌هایی نظیر اینکه «آیا هوش مصنوعی قادر به بازآفرینی تجارب عرفانی است؟»؛ هوش مصنوعی چگونه به بازآفرینی تجربه عرفانی می‌پردازد؟ و تفاوت‌های میان تجربه بازآفرینی شده و تجربه اصلی در چیست؟ است. بدین منظور، ضمن معرفی مختصر ذهن و آگاهی از دیدگاه اندیشمندان غربی، نظریات آن‌ها درباره توانمندی‌های هوش مصنوعی در حوزه عرفان بررسی می‌شود. در پایان، دو نمونه تجربه عرفانی به هوش مصنوعی Chat GPT ارائه و از او خواسته می‌شود که بازآفرینی این دو تجربه پردازد و شیوه بازآفرینی خود را شرح دهد.

ضرورت پژوهش‌هایی از این دست در آن است که هم‌افزایی میان هوش مصنوعی و شهود انسانی می‌تواند راه را برای درک ژرف‌تر و گسترده‌تر این حوزه‌های رازآلود هموار سازد؛ حوزه‌هایی که عرفا در طول تاریخ عرفان، همواره تصریح کرده‌اند که از دید نااهلان پنهان خواهد ماند.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه هوش معنوی و هوش مصنوعی، مقالاتی منتشر شده است؛ اما تاکنون مطالعه مستقیمی درباره ارتباط این دو حوزه صورت نگرفته است؛ به جز مقاله «ترجمان سکوت عرفانی از زبان هوش مصنوعی» از **مصطفی میردار رضایی و مهسا اسلامی (۱۴۰۳)**. نویسندگان در این مقاله به بررسی توانایی هوش مصنوعی، به ویژه مدل ChatGPT، در درک و تفسیر متون عرفانی با تمرکز بر مفهوم «سکوت عرفانی» پرداخته‌اند. پژوهشگران با استفاده از روش توصیفی - تجربی، متونی از نثر و نظم عرفانی را به ChatGPT ارائه داده و عملکرد آن را در تشخیص، تفسیر و تحلیل مفاهیم عرفانی ارزیابی کرده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که هوش مصنوعی توانسته است با دقت بالایی مفاهیم و واژگان عرفانی، زبان نمادین، و

1. Artificial Intelligence (AI)

لایه‌های معنایی عمیق متون را درک کرده و آن‌ها را از سایر متون ادبی، مانند متون حماسی یا غنایی تمایز دهد. اگرچه هوش مصنوعی در موارد محدودی دچار اشتباهاتی در تشخیص نوع متن یا نویسنده شده است؛ به‌طور کلی، توانایی آن در تحلیل متون عرفانی قابل توجه بوده و نشان‌دهنده ظرفیت بالای آن در فهم زبان و مفاهیم پیچیده ادبی و معنوی است.

۳. تجربه عرفانی

تجربه عرفانی را می‌توان نوعی آگاهی شهودی، ناگهانی و متحول‌کننده از واقعیتی متعالی دانست؛ حالتی که فرد در آن احساس یگانگی با خدا، هستی یا حقیقت متعال دارد. این تجربه معمولاً با نوعی کشف درونی، آگاهی فراتر از عقل و دگرگونی پایدار در نگرش فرد همراه است. «این تجربه همیشه شامل نوعی ادراک مقدس است. بنابراین، در تجربه پدیدارشناسی هر کس، یک رویداد منحصربه‌فرد وجود دارد؛ اگرچه طبق نتیجه‌گیری جیمز، ممکن است هیچ احساس مذهبی متمایزی وجود نداشته باشد. از این رو، تجربه دینی دارای نوعی انحصار کیفی و کمی است که نباید نادیده گرفته شود» (Malony, 1981, pp. 326-327).

۳-۱. تجربه عرفانی از نظر گاه عرفا

ابن عربی، یکی از برجسته‌ترین متفکران عرفان اسلامی، تجربه عرفانی را تجلی حق در باطن انسان می‌داند. از نظر او، شناخت خدا تنها از راه شهود ممکن است، نه از طریق عقل یا استدلال. او مدعی است که کتاب *فصوص الحکم* را از دست رسول خدا گرفته و محتوای آن، بی‌هیچ کم‌وزیاد، چیزی است که مأموریت ابلاغش به وی داده شده است: «اما بعد، من رسول خدا را در رویایی بشارت آمیز به خواب دیدم که به دست خود کتابی داشت. مرا فرمود: این کتاب *فصوص الحکم* است، بگیر و نزد مردمانش بر تا از آن بهره جویند. گفتم: شنیدم و فرمان خدای راست و رسول او را و صاحبان امر را از میان ما، چنان که ما را فرموده‌اند. پس خواست حضرت را به‌جای آوردم و همت بر آن گماشتم که این کتاب را بی‌هیچ کم‌وزیاد آشکار کنم» (ابن عربی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۴). او در ادامه تأکید می‌کند که آنچه می‌گوید چیزی نیست غیر از آنچه از عالم بالا به او الهام می‌شود (ابن عربی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۴).

عین‌القضات همدانی، عارف قرن ششم هجری، تجربه عرفانی را فراتر از فهم و گفتار می‌داند. او در کتاب *تمهیدات* بارها به ناتوانی عقل و زبان در مواجهه با این تجربه اشاره می‌کند: «دریغ که از عشق الله که عشق کبیر است هیچ نشان نمی‌توان دادن که بیننده در آن باقی بماند؛ اما آن چیز که در هر لحظه جمال خوب‌تر و زیباتر نماید و عالم تمثّل را بر کار دارد، هیچ عبارت و نشان نتوان داد جز "لیس کمتله شی"؛ دیگر عبارت و شرح نباشد "لااحصى ثناء علیک انت کما اثنت علی نفسک". چون او عذر بی‌ادراکی و بی‌نهایتی بخواست، دیگران چه بیان کنند؟ بیان آنجا قاصر آید، فهم آنجا گداخته شود. مرد آنجا از خود برست» (عین‌القضات، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۴). او در ادامه می‌گوید: «از عشق بیان نتوان کرد جز به رمزی و به مثالی که از عشق گفته شود؛ و گرنه از عشق چه گویند و چه شاید گفت؟!» (عین‌القضات، ۱۴۰۲، ص. ۱۲۵).

نجم‌الدین رازی عرفان را علمی لدنی و موهبتی الهی می‌داند که اکتسابی نیست، او می‌گوید:

«در علم الهی خوض کردن جز به واسطه فیض بی واسطه کس را مسلم نشود و سعادت یافت آن فیض به مشیت و ارادت و طلب انسانی میسر نیست که آن موهبتی است از مواهب حقّ جلّه وعلی و به مشیت و ارادت و عنایت و فضل او تعلق دارد که ذلک فضلُ الله یؤتیه من یشاء» (نجم رازی، ۱۳۴۵، ص. ۴۷-۴۸).

به دلیل همین موهبتی بودن است که زبان عرفانی، زبانی خاص است و نااهلان از فهم آن محروم‌اند: «علمنا هذا الاشارة فاذا صار عبارة خفی (علم ما اشاره‌ای است و چون به عبارت درآید، روی در پنهان شدن می‌گذارد)» (خرگوشی، ۱۴۲۷ق، ص. ۳۲۳). ابن سینا نیز در کتاب اشارات و تنبیهاات همین معنی را تأیید می‌کند و می‌گوید که این عالم (عوالم خرق عادات)، عالمی است که «لا يفهما الحديث ولا تشرحها العبارة ولا يكشف المقال عنها» (ابن سینا، ۱۳۶۸، ص. ۱۵۶). او به صراحت قلمرو این گونه تجربه را قلمرو خیال دانسته و طبعاً زبان منطقی و زبان فلسفه را در آنجا عاجز از تقریر می‌داند. بنابراین، عرفا و صوفیان همواره از زبانی دیگر سخن گفته‌اند؛ زبانی که خاص خودشان است و غیر را بدان راه نیست:

ما را به جز این زبان زبانی دگر است
جز دوزخ و فردوس مکانی دگر است
آزاده نسب زنده به جانی دگر است
وان گوهر پاکشان ز کانی دگر است
(مبیدی، ۱۳۴۴، ج. ۱/۳۳۱).

سهروردی نیز در شرح عرفان و زبان عرفانی می‌گوید:

«از علوم آن است که در خزاین کرم مدخر است و بدان وقوف نیابند آلا دانیان به حق، چون به زبان در بیان آن شروع کنند انکار بر آن اسرار نکنند؛ الا مغروران بی عقل و سیاهان بی خرد. ابوسعید خراز رحمة الله گفت: عارفان را خزانه‌ای چند است که علوم غریبه و اسرار عجیبه در آن مودع کرده‌اند و بیان آن به زبان ابدی کنند به عبارت ازلی» (سهروردی، ۱۳۷۴، ص. ۱۹۲).

در حقیقت، از نظر صوفی، از یک سو، ساحت‌ها و ابعاد زبان است که تجربه‌های روحی را به وجود می‌آورد و از سوی دیگر، سیر در آن عوالم است که او را به کاربردهای تازه‌تر و نوآیین‌تر زبان می‌کشاند. او همواره در نقطه تلاقی زبان و تجربه، زندگی خلاق خود را می‌گذراند (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲، ص. ۲۴۸).

۲-۳. تجربه عرفانی از نظر گاه فیلسوفان

ویلیام جیمز، فیلسوف و روان‌شناس برجسته آمریکایی، تجربه عرفانی را در چهار ویژگی بنیادین خلاصه می‌کند:

۱. ناتوانی در توصیف: تجربه چنان ژرف و غیرعادی است که زبان از توصیف آن قاصر است.
۲. کیفیت معرفتی: فرد احساس می‌کند به نوعی دانایی عمیق و نهایی دست یافته است که از طریق عقل و استدلال میسر نیست.

۳. گذرا بودن: تجربه عرفانی معمولاً کوتاه مدت است.

۴. انفعال: فرد احساس می‌کند که این تجربه بر او تحمیل شده و ارادی نبوده است.

در نهایت، جمیز ویژگی اصلی تجربه عرفانی را ناتوانی زبان در بازتاب آن و درک ناگهانی نوعی دانایی متعالی می‌داند که از بیرون ذهن نمی‌آید، بلکه به گونه‌ای درونی و بی‌واسطه احساس می‌شود (جیمز، ۱۴۰۰، ص. ۴۲۲-۴۲۴).

برگسون^۱ از شهود با عنوان «دانش نوع دوم» یاد می‌کند و در تعریف آن می‌گوید: «آن نوعی همدلی عقلانی است که از طریق آن، انسان خود را درون چیزی جای می‌دهد تا با آنچه در آن چیز منحصر به فرد و لذا غیر قابل تبیین است، همراه شود» (راسل، ۱۳۶۲، ص. ۵۵). این همان است که پورنامداریان آن را «معرفت نوع دوم» می‌خواند و تفاوت آن را با «معرفت نوع اول» چنین بیان می‌کند: «معرفت نوع اول که برخورد ارادی، حسی و عقلی با موضوع شناخت است، بیشتر به بیداری شبیه است و منطق آگاهی بر آن حاکم است؛ در حالی که معرفت نوع دوم که برخورد غیر ارادی، شهودی و باطنی با موضوع شناخت است، شبیه خواب و منطق ناآگاهی بر آن حاکم است» (پورنامداریان، ۱۳۸۹، ص. ۶۲).

ترادن^۲ و همکارانش از امری با نام «هیبت» یاد می‌کنند که به نظر می‌رسد معادل شهود یا تجربه عارفانه است. درباره آن چنین نوشته‌اند:

«هیبت واکنشی مستقیم، اولیه و پیچیده به وقایع نو و خارق‌العاده‌ای است که آن قدر شگفت‌انگیز هستند که فرد نمی‌تواند آن‌ها را با ادراک موجودش از جهان سازگار کند. تجربه هیبت، «زلزله‌ای کوچک در ذهن» ایجاد می‌کند؛ لحظه‌ای از انعطاف‌پذیری شناختی که فرصتی برای بازسازی مدل ذهنی فرد از جهان فراهم می‌سازد؛ در نتیجه، ذهن انسان نیازمند تطابق شناختی است، یعنی تغییر یا بازنگری در ساختارهای ذهنی برای پردازش و درک تجربه‌ای است که حس هیبت را ایجاد کرده است. موفقیت یا ناکامی در این فرایند، به همراه منبعی که باعث هیبت شده است به احساساتی مانند آرامش و روشن‌بینی یا اضطراب و ترس منجر می‌شود» (Trothen & et al., 2024, p. 2).

تجربه هیبت همچنین افکاری روان‌شناختی از بودن در حضور چیزی بزرگ‌تر از خود یا بخشی از یک کل جامع را به همراه دارد که بسیاری آن را با واقعیت نهایی یا خدا مرتبط می‌دانند. چنین مواجهه‌ای با امر الهی، چیزی است فراتر از آنچه می‌توانیم به درستی درک کنیم؛ حضوری شگفت‌آور و پُر هیبت که با واژگان انسانی بیان‌شدنی نیست. تأمل پس از آن درباره جایگاه انسان در جهان، حس کوچکی نفس را در پی دارد؛ احساسی که اغلب در تجربه‌های عرفانی یا هنگام یادآوری رویدادهای دینی و معنوی رخ می‌دهد (Trothen & et al., 2024, p. 3).

به‌هر حال، از جمع‌بندی آرای عرفا و عرفان‌پژوهان، ویژگی‌های عمده تجربه عرفانی عبارت‌اند از: «تجزیه‌ناپذیری، تحدیدناپذیری، تردیدناپذیری، اطلاق‌ناپذیری، واسطه‌ناپذیری، تعمیم‌ناپذیری، خلوت‌ناپذیری و درنهایت، بیان‌ناپذیری» (فولادی، ۱۳۸۷، ص. ۶۱-۷۰).

۳-۳. بیان‌ناپذیری تجارب عرفانی

با اینکه کلمه عرفان به معنای شناخت است، در مرکز آن نوعی «عدم عرفان» و «ناشناختگی» همیشه هست و خواهد بود (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲، ص. ۷۷). در کانون تمام تجربه‌های دینی، عرفانی و الهیاتی بشر، این ادراک بی‌چگونه (ناشناختگی) وجود دارد. نقطه‌ای توصیف‌ناپذیر و توضیح‌ناپذیر با ابزار عقل و منطق باید در این گونه تجربه‌ها وجود داشته باشد تا به منزله ستون فقرات این تجربه‌ها قرار گیرد (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲، ص. ۷۴).

¹. Bergson

². Trothen

«عرفا با اینکه از زبان استفاده می‌کنند، همواره می‌گویند که تجربه‌هاشان بیان‌ناپذیر است و زبان برای بیان این تجربه‌ها نارسا یا به کلی بی‌فایده است. نیز می‌گویند کلماتی که به کار برده‌اند از عهده آنچه می‌خواهند بگویند بر نمی‌آید و بدین سان همه کلمات ذاتاً ناتوان از ابلاغ پیام ایشان‌اند» (چناری، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۰):

ای زبان تو بس زیبایی مرمرا	چون تویی گویا بگویم من تو را
ای زبان هم آتش و هم خرمنی	چند این آتش در این خرمن زنی
در نهان جان از تو افغان می‌کند	گرچه هرچه گوییش آن می‌کند
ای زبان هم گنج بی‌پایان تویی	ای زبان هم رنج بی‌درمان تویی
هم صفر و خدعه مرغان تویی	هم انیس وحشت هجران تویی

(مولوی، ۱۳۷۴، دفتر اول، ص. ۱۶۹۹-۱۷۰۴).

و همواره به مخاطبان خود توصیه کرده‌اند که با گوش و چشمی فراتر از حواس محسوس و این جهانی، کلام عارفانه را بشنوند و ببینند؛ زیرا فقط در این صورت است که توانایی و قوف بر اسرار زبان عرفانی در وجودشان فعلیت می‌یابد:

پنبه اندر گوش حسّ دُون کنیید	بند حس از چشم خود بیرون کنیید
پنبه آن گوش سِرّ گوش سَرَسْت	تا نگردد این کر، آن باطن کَر است
بی حس و بی گوش و بی فکرت شوید	تا خطاب ارجعی را بشنوید
تابه گفت و گوی بیداری دری	تو ز گفت خواب بویی کی بری

(مولوی، ۱۳۷۴، دفتر اول، ص. ۵۶۹-۵۶۶).

در خصوص موانع بیان تجربه عرفانی، به این موارد اشاره می‌شود:

۱. مانع موضوع: تجربه عرفانی با مدرکات بسیط و تجزیه‌ناپذیر سروکار دارد و این در حالی است که عقل تنها می‌تواند مفاهیم مرکب را تجزیه، طبقه‌بندی و در برخی موارد ترکیب کند.
۲. مانع کلام: تجربه عرفانی به دلیل تحدیدناپذیری، به کلام عادی - که حتی توان بیان معانی در حوزه تداول را هم به صورت کامل ندارد - در نمی‌آید.
۳. مانع فاعل: تجربه عرفانی واسطه‌ناپذیر است و عارف در بیان تجربه خویش دو مشکل دارد؛ یکی غلبه «نظر» و دیگری غلبه «منظور».
۴. مانع مخاطب: این مانع به معنی عدم فهم نااهلان از تجربه عرفانی است و این به دلیل ویژگی تعمیم‌ناپذیری تجربه عرفانی رخ می‌دهد (فولادی، ۱۳۸۷، ص. ۷۰-۷۶).

استیس از «مانع فاعل» با عنوان «نظریه عواطف» یاد می‌کند. طبق این نظریه، تجربه عرفانی چیزی جز غلبان عواطف نیست و طبیعتاً زبان در بیان عواطف ناتوان است. استیس در رد این نظریه، عنصر اساسی تجربه عرفانی را شبیه به ادراک دانسته و نتیجه می‌گیرد که این نفس «مشاهده» است که توصیف‌ناپذیر است.

استیس از «مانع مخاطب» نیز به مثابه نظریه «نابینایی معنوی» یاد می‌کند و در رد آن می‌گوید که در شناساندن رنگ به نابینا، عجز از سوی گوینده نیست، بلکه شنونده نابینا، توضیح و توصیف گوینده از رنگ را در نمی‌یابد؛ ولی در بیان تجربه عرفانی، این گوینده است که از بیان مطلب و تجربه‌اش ناتوان است و شنونده هم به تبع گوینده از درک مطلب

محروم می‌ماند؛ زیرا گوینده صراحتاً به عجز خود در بیانِ مطلبِ اعتراف می‌کند. بنابراین، استیسی نتیجه می‌گیرد که بیان‌ناپذیری معلول عیب یا عجزی در فهم یا عقل انسان است (استیسی، ۱۳۷۹، ص. ۲۹۳-۲۹۶).

سپس به ذکر نظریه‌هایی می‌پردازد که «بیان‌ناپذیری» را ناشی از عجز فهم و فکر در شناخت تجربه عرفانی می‌دانند که عبارت‌اند از: نظریه دیونوسیوسی و نظریه استعاره.

«تفاوت میان نظریه دیونوسیوسی و نظریه استعاره در این است که طبق نظر دیونوسیوس، اگر کلمه «الف» درباره خدا به کار رود، معنایش این است که خدا علت «الف» است؛ اما طبق نظریه استعاره، اگر کلمه «الف» درباره خدا به کار رود، معنایش این است که «الف» استعاره از چیزی است که در ذات متحقق خدا یا تجربه عرفانی وجود دارد. این دو نظریه را می‌توان دو روایت از نظریه‌ای دانست که زبان عرفانی را، زبانی مجازی می‌داند» (استیسی، ۱۳۷۹، ص. ۳۰۴).

افلوپین نیز همانند دیونوسیوس به الهیات تنزیهی معتقد است، بدین معنا که توصیف حقیقت متعال با اوصاف اثباتی امکان‌پذیر نیست. از این رو، می‌بایست از چنین توصیفی اجتناب کرد و به کلام سلبی (اپوفازیس) روی آورد» (افلوپین، ۱۳۶۶، ص. ۳، ۹).

افلوپین می‌گوید: «هرگاه بخواهیم به تحقیق درباره او سخن بگوییم، نباید بگوییم «این» است یا «آن» است، چه در حالی که تو گویی در پیرامون او می‌گردیم سعی داریم از تجربه خود سخن بگوییم. گاه نزدیک می‌شویم و گاه در حیرت و سرگردانی غوطه‌ور می‌گردیم و از او دورتر می‌شویم و اگر هم درباره او سخن بگوییم یا چیزی بنویسیم این فقط به منزله نشان دادن راه است، راهی که به شهودی منتهی می‌شود که گفتنی نیست؛ و این نشان را به مشتاقان تعلیم دهیم و حد تعلیم نشان دادن راه و جهت آن است» (افلوپین، ۱۳۶۶، ص. ۴، ۶، ۹).

اکهارت نیز امر «متعالی» را با عبارت «فراتر از عقل جزئی است» وصف می‌کند (استیسی، ۱۳۷۹، ص. ۵۸). نکته اشاره شده افلوپین و اکهارت را همه عارفان تأیید می‌کنند و بر زبان بسیاری از آنان به عبارات مختلف جاری شده است. عموماً عرفا با استناد به حدیث نبوی «تفکروا فی آلاء الله و لا تفکروا فی ذاته»، اندیشیدن در ذات او را نهی کرده و عقل را به تفکر درباره آلا و صفات او دعوت کرده‌اند (پورجوادی، ۱۳۷۸، ص. ۲۲).

چنان‌که شیخ محمود شبستری می‌گوید:

در آلا فکر کردن شرط راه است	ولی در ذات حق محض گناه است
بود در ذات حق اندیشه باطل	محال محض دان تحصیل حاصل
چو آیات است روشن گشته از ذات	نگردد ذات او روشن ز آیات
همه عالم به نور اوست پیدا	کجا او گردد از عالم هویدا
نگنجد نور ذات اندر مظاهر	که سبحات جلالش هست قاهر
رهاکن عقل را با حق همی باش	که تاب خور ندارد چشم خفاش

(لاهیجی، ۱۳۳۷، ص. ۷۲۹).

استیسی در نهایت درباره بیان‌ناپذیری تجربه عرفانی می‌گوید: «کاری که ما می‌کنیم، به یک معنا، توجیه روانی این موضوع است. عارف در اینکه می‌گوید هیچ زبانی از عهده بیان احوال او بر نمی‌آید، اشتباه می‌کند. ... لذا کاری که باید کرد، توجیه و تبیین این اشتباه است و چنین توجیهی فقط می‌تواند روانی باشد» (استیسی، ۱۳۷۹، ص. ۳۱۸).

با وجود همه این توصیفات که در طول تاریخ عرفان درباره بیان‌ناپذیری تجربه عرفانی با ابزار عقل و منطق و عدم درک ناهلان از این حوزه مطرح شده است، باید دید آیا هوش مصنوعی که فاقد هرگونه احساس است، می‌تواند این تجارب را بازآفرینی کند؟

۴. هوش مصنوعی و هوش معنوی (عرفان)

آلن تورینگ^۱ در سال ۱۹۵۰م. آزمونی را طراحی کرد تا مشخص شود آیا رایانه‌ای می‌تواند هوشی شبیه انسان داشته باشد یا خیر، و شش سال بعد، جان مک‌کارتی^۲ اصطلاح «هوش مصنوعی» را معرفی کرد (Konig & et al., 2022, P.19). در تعریف هوش باید گفت «ظرفیت برای منطق، درک، برنامه‌ریزی، شناخت احساسی، خودآگاهی، خلاقیت، حل مسئله و یادگیری است» و به‌صورت خلاصه‌تر «توانایی انجام هر هدف پیچیده را هوش می‌گویند» (تنگمارک، ۱۴۰۲، ص. ۶۱). «هوش مصنوعی در حال حاضر نه دارای آگاهی است و نه هیجاناتی چون شگفتی یا حیرت را تجربه می‌کند. با این حال، دانشمندان و پژوهشگران دینی در حال بررسی این موضوع هستند که آیا ممکن است روزی هوش مصنوعی بتواند به آگاهی، حس‌پذیری و خودآگاهی که سه شرط لازم برای تجربه احتمالی شگفتی یا حیرت نسبت به امر الهی هستند، دست یابد یا خیر» (Trothen & et al., 2024, p. 6).

عرفان و مابعدالطبیعه قرن‌هاست که اندیشمندان را مجذوب خود کرده‌اند و در تلاش‌اند تا میان جهان مادی و عرصه‌های متعالی پیوند برقرار کنند. به‌طور سنتی، این حوزه‌ها بر تجربه‌های ذهنی، استدلال‌های فلسفی و تفسیرهای نمادین تکیه دارند. با ظهور هوش مصنوعی، اکنون می‌توان متون عرفانی را به‌صورت کمی تحلیل کرد، سناریوهای مابعدالطبیعی را شبیه‌سازی کرد و مفاهیم انتزاعی را به‌صورت محاسباتی کاوید (Durrani, 2024, p.1). همچنین، ابزارهای پردازش زبان طبیعی (NLP)^۳ در هوش مصنوعی می‌توانند متون عرفانی را در فرهنگ‌های مختلف تحلیل کنند. برای نمونه، چگالی معنایی و الگوهای موضوعی در آثاری مانند اشعار مولانا یا اوپانشادها را می‌توان با استفاده از مدل‌های برداری معنایی مانند Word2Vec یا BERT مدل‌سازی کرد (Durrani, 2024, p.2)، نیز معماری ترنسفورمر^۴ که در مدل‌هایی همچون GPT به کار می‌رود، با مکانیزم «توجه» قادر است روابط پیچیده میان واژگان و جملات را در مقیاس وسیع بازنمایی کند (Chat gpt).

این فرایندها نشان می‌دهد که هوش مصنوعی قادر است **بازنمایی زبانی از استعاره‌ها، نمادها و سبک‌های عرفانی** ایجاد کند، بی‌آنکه آن‌ها را به‌صورت درونی بفهمد.

«پژوهشگران در پی پاسخ به این پرسش هستند که آیا هوش ماشینی شبیه به انسان ممکن است یا خیر، و در تلاش‌اند تا هوش عمومی مصنوعی (AGI)^۵ را توسعه دهند؛ هوشی که توانایی دسترسی و همبستگی ورودی‌های متعدد از مجموعه داده‌های وسیع را داشته باشد. روزی ممکن است AGI قادر باشد به تفکری هم‌سطح با انسان، استدلال و درک

1. Alan Turing

2. John McCarthy

3. Natural Language Processing

4. Transformer

5. Artificial General Intelligence

عقل سلیم در طیف وسیعی از موضوعات دست یابد. از دیگر قابلیت‌های پیش‌بینی‌شده برای AGI می‌توان به یادگیری تدریجی برای حل چالش‌های جدید، برنامه‌ریزی برای آینده، سازگاری با تغییرات و احتمالاً برخورداری از خودآگاهی اشاره کرد» (Trothen & et al., 2024, p. 8).

در حال حاضر، سیستم‌های هوش مصنوعی می‌توانند داده‌های EEG^۱ (نوار مغزی) یا FMRI^۲ (تصویربرداری تشدید مغناطیسی عملکردی) را برای شناسایی حالات مغزی مرتبط با تجربه‌های عرفانی، مانند جذب مراقبه‌ای، تحلیل کنند (Durrani, 2024, p. 2).

با این حال، «هوش مصنوعی محدود (ANI)، فاقد شگفتی و توانایی تجربه‌هیت است. ANI منتظر محرک یا سؤال می‌ماند و بنابراین واکنشی و پاسخگو است، نه کنجکاو، آگاه و پرسشگر؛ درحالی‌که حس شگفتی انسانی مستقل از محرک است» (Trothen & et al., 2024, p. 9).

مفاهیم عرفانی و مابعدالطبیعی اغلب به صورت نمادین بیان می‌شوند. توانایی هوش مصنوعی در شناسایی الگوها، امکان نگاشت نمادها به تفسیرهای احتمالی را فراهم می‌سازد. با این حال، دورانی تاکید می‌کند که در این باره باید به سه نکته توجه کرد:

۱. ذهنی بودن تجربه: تجربه‌های عرفانی ذاتاً شخصی و درونی هستند و تفسیرهای هوش مصنوعی ممکن است بیش از حد ساده‌سازی شده یا نادرست باشند و نتوانند عمق و غنای این تجربه‌ها را به درستی بازتاب دهند.

۲. سوگیری در داده‌ها: آموزش هوش مصنوعی بر اساس متون عرفانی خاص یک فرهنگ، خطر تحمیل یک جهان‌بینی بر سایر دیدگاه‌های فرهنگی و معنوی را در پی دارد.

۳. محدودیت‌های مدل‌های محاسباتی: مابعدالطبیعه اغلب با مفاهیم بیان‌نشده سروکار دارد که با رویکرد اساساً عقل‌محور هوش مصنوعی در تعارض است و چالش‌برانگیز می‌نماید (Durrani, 2024, p. 5).

جان سرل^۳ درباره تفاوت هوش برنامه‌های کامپیوتری با هوش و آگاهی انسان، در ابتدا آگاهی را یک پدیده درونی، اول‌شخص و کیفی می‌داند (سرل، ۱۳۹۴، ص. ۱۷) و سپس نظریه خود را با یک مثال ارائه می‌دهد:

«من زبان چینی نمی‌دانم؛ از این رو، خیال می‌کنم که در اتاقی محبوس شده‌ام که تعداد زیادی جعبه حاوی نمادهای چینی در آن انباشته شده است (پایگاه داده). دسته‌ای از نمادهای چینی به من داده می‌شود (پرسش‌هایی به زبان چینی) و من به کتاب قواعد مراجعه می‌کنم (برنامه). طبق قواعد، کارهای معینی را انجام می‌دهم (گام‌های موجود در برنامه را اجرا می‌کنم) و دسته کوچکی از نمادها را (پاسخ‌های مربوط به پرسش‌ها را) به افراد بیرون اتاق می‌دهم. من کامپیوتری هستم که برنامه پاسخ به پرسش‌ها را در زبان چینی اجرا می‌کنم؛ با این حال، حتی یک واژه چینی را هم نمی‌فهمم. نکته اینجاست: اگر من صرفاً بر مبنای اجرای یک برنامه کامپیوتری، زبان چینی را نمی‌فهمم، پس هیچ کامپیوتر دیجیتال دیگری هم صرفاً بر آن مبنای نمی‌فهمد، چون هیچ کامپیوتر دیجیتالی چیزی بیش از من ندارد.»

این برهان که به «برهان اتاق چینی» شهرت یافت، ساختاری ساده در سه سطح دارد:

1. Electroencephalography

2. Functional Magnetic Resonance Imaging

3. John R. Searle

۱. برنامه‌ها کاملاً نحوی‌اند؛

۲. ذهن‌ها از یک معناشناسی برخوردارند؛

۳. نحو با معناشناسی فرق دارد و به‌خودی‌خود برای آن کافی نیست.

در نتیجه برنامه‌ها با ذهن‌ها یکسان نیستند» (سرل، ۱۳۹۴، ص. ۲۳-۲۴).

تگمارک هم در بیان تفاوت‌های هوش مصنوعی با هوش انسانی و معنوی می‌گوید: «ما برای حس‌ها مان تنها یک نوع کیفیت ذهنی داریم؛ اما هوش‌های مصنوعی می‌توانند انواع زیادی حس‌گرهای اطلاعاتی و نمایش‌های اطلاعاتی درونی برخوردار باشند و از این رو نباید فرض کنیم احساسی که هوش مصنوعی دارد، مانند احساسی است که انسان دارد» (تگمارک، ۱۴۰۲، ص. ۳۴۹).

«آیا بین شما که درد می‌کشید و مرده متحرکی که مثل شما رفتار می‌کند و هیچ درد یا هیچ وضعیت آگاهانه دیگری ندارد، تفاوتی وجود ندارد؟» (سرل، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۲). بنابراین، «شبه‌سازی‌های هوش مصنوعی تنها تعدادی فرایند جسمانی، کور و عصب‌شناختی را شبه‌سازی می‌کند، آن‌هایی که شالوده‌های استدلال ریاضی و سایر انواع استدلال را می‌پذیرند» (سرل، ۱۳۹۴، ص. ۸۰) و اگر به شبه‌سازی تجارب عرفانی می‌پردازند، صرفاً بازسازی شکل بیرونی تجربه است، نه محتوای درونی آن.

در عرفان اسلامی نیز همین تمایز برجسته است:

چونک در تن جان نباشد صورتش را ذوق نیست

چون نباشد نان و نعمت صحن و سینی سود نیست
(مولوی، ۱۳۶۳، ج. ۱/ب ۴۱۳۶)

بنابراین، اگر AI چیزی را «تجربه» نکند، حتی اگر شبیه آن را بسازد، باز هم «عارف» نخواهد بود، بلکه فقط «بازنمایی‌گر» است.

در مجموع، دو نکته را باید در نظر داشت:

۱. مدل‌سازی تجربه عرفانی در سطح رفتاری و زبانی: امروزه مدل‌های زبانی هوش مصنوعی مانند GPT^۱ یا LaMDA^۲ قادرند متونی تولید کنند که از نظر سبک، محتوا و حتی «حال و هوا» مشابه با سخنان عرفا باشد. این توانایی به‌علت قدرت یادگیری آماری از متون عرفانی، شبه‌سازی زبان استعاری، نمادین و شاعرانه و قابلیت تقلید از ساختارهای فکری و نحوی است.

۲. فقدان آگاهی پدیداری در هوش مصنوعی: آگاهی پدیداری، همان احساس داشتن تجربه است و به‌باور بیشتر فلاسفه ذهن، این ویژگی هنوز در هیچ سامانه مصنوعی مشاهده نشده است.

جان سرل نیز در «برهان اتاق چینی» نشان داده است که حتی اگر سامانه‌ای، رفتاری کاملاً مشابه با انسان داشته باشد، باز هم فاقد «فهم» است؛ زیرا فقط نحو را پردازش می‌کند و هیچ «معناشناسی» واقعی ندارد (سرل، ۱۳۹۴، ص. ۲۳). بنابراین، باید میان «تولید متن» و «فهم عرفانی» تمایز نهاد. مدل‌های زبانی می‌توانند استعاره‌هایی همچون «آتش عشق» یا «جاروب نفس» را به‌درستی تقلید کنند؛ اما این صرفاً الگوبرداری زبانی است، نه تجربه درونی یا درک شهودی.

1. Artificial Intelligence

2. Generative Pre-trained Transformer

3. Language Model for Dialogue Applications

دیوید چالمرز، فیلسوف ذهن، در کتاب ذهن آگاه به «مسئله سخت آگاهی» اشاره می کند؛ یعنی مسئله اینکه چرا و چگونه برخی فرایندهای فیزیکی دارای تجربه درونی می شوند؛ در نتیجه او می گوید: «حتی اگر کامپیوتر رفتاری کاملاً شبیه به انسان داشته باشد، باز هم نمی توان نتیجه گرفت که تجربه ای درونی دارد» (چالمرز، ۱۴۰۳، ص. ۲۲۸).

باتوجه به یافته های اندیشمندان غربی، می توان تفاوت هوش مصنوعی با هوش انسان در بازسازی تجارب عرفانی را بدین شکل بیان کرد:

جدول ۱. تفاوت های هوش مصنوعی با هوش معنوی انسان در شبیه سازی تجارب عرفانی

هوش مصنوعی	انسان	بُعد
ندارد	دارد	آگاهی پدیداری
دارد	دارد	شبیه سازی زبان عرفانی
ندارد	دارد	شهود یا ذوق عرفانی
ندارد	دارد	تحول روانی در اثر تجربه

۵. بازآفرینی دو مدل تجربه عرفانی توسط هوش مصنوعی

برای آزمودن میزان توانمندی هوش مصنوعی (Chat GPT)، دو تجربه عرفانی به آن داده شد؛ یکی تجربه عرفانی بایزید بسطامی که در تذکرة الاولیاء ذکر شده است: «نقل است که گفت: به صحرا شدم، عشق باریده بود و زمین تر شده بود؛ چنان که پای به برف فرو شود، به عشق فرو شدم. از نماز جز ایستادگی تن ندیدم و از روزه جز گرسنگی شکم. آنچه مراست از فضل اوست، نه از فعل من» (عطار نیشابوری، ۱۳۸۱، ص. ۱۵۷) و دیگری غزل ۱۰۹۵ از کلیات شمس با مطلع «داد جارویی به دستم آن نگار / گفت کز دریا برانگیزان غبار».

پاسخ هوش مصنوعی به این شرح است: «بسیار عالی. این تجربه (تجربه بایزید بسطامی)، در عین کوتاهی، آکنده از فنا، بی خودی، و خضوع در برابر عشق الهی است. دو تجربه ای که تا اینجا آوردی (شعر شگفت انگیز و این روایت نثرگونه) چند محور مشترک دارند:

۱. فنا در عشق یا نور یا جمال مطلق؛
۲. نفی فعل و فاعلیت از خود و نسبت دادن همه به فضل الهی؛
۳. حالت خلسه یا جذب که صورت عادی عبادات را به سایه ای بدل می کند» (Chat GPT).

۵-۱. شبیه سازی هوش مصنوعی از تجربه بایزید

«به دل کویر رفتم، نه با پای جسم، که با عطش جان. هوا روشن بود، لیک نوری نبود؛ و من می رفتم بی راه و بی جهت، تا زمین نرم شد زیر پایم، نه از باران، که از حضور عشق. هر گامی که نهادم، تن در زمین فرورفت و جان در آسمان برآمد. خود را نیافتم، تنها رفتن را، تنها سوختن را. آوازی نیامد، اما همه چیز نغمه شده بود. نیایش می کردم، اما نه لب می جنیید و نه زبان می چرخید؛ تنها ایستاده بودم، بی من، بی خواست، بی دعا. گرسنگی در من بود، اما از روزه نبود؛ از اشتیاق بود، از آتشی که هیچ نان و آبی فرو ن نشانند. در آن حال، دانستم: آنچه من پنداشته بودم «من»، تنها سایه ای بود بر دیوار هستی. آن که ایستاده بود، آن که تشنه بود، آن که نبود، همه از او بود. و او، همان بود که هم عشق است و هم تشنگی» (Chat GPT).

همانگونه که پیداست، هوش مصنوعی کاملاً مفاهیمی همچون فنای عرفانی، نفی هستی عارف در برابر وجود متعالی حق و حالت خلسه را دریافته و به بازآفرینی آن‌ها پرداخته است. در توصیف فنای عارف و تصویر کردن حالت خلسه، مثال‌های بیشتری نسبت به موردی که به آن ارائه شد، داده است. به عبارتی، تلاش کرده است تا این تجربه را ملموس‌تر بازآفرینی کند؛ اما اشتباهی که در درک متن مرتکب شده، این است که مفهوم درست عبارت «از نماز جز ایستادگی تن ندیدم و از روزه جز گرسنگی شکم» را که عبارت است از «بی ارزش بودن عبادات ظاهری در ساحت حق»، دریافته است. هوش مصنوعی پنداشته که مفهوم عبارت، تهی شدن از خود و تماماً غرق شدن در ذوق عرفانی و شوق الهی است؛ چنان که در بازآفرینی آن می‌گوید: «نیایش می‌کردم، اما نه لب می‌جنبید و نه زبان می‌چرخید؛ تنها ایستاده بودم، بی‌من، بی‌خواست، بی‌دعا. گرسنگی در من بود، اما از روزه نبود؛ از اشتیاق بود، از آتشی که هیچ نان و آبی فرو نماند» و در ادامه نیز فنای سالک و خضوعش در برابر حق را چنین بازآفرینی می‌کند: «آن‌که ایستاده بود، آن‌که تشنه بود، آن‌که نبود، همه از او بود و او، همان بود که هم عشق است و هم تشنگی».

۲-۵. شبیه‌سازی هوش مصنوعی از تجربه مولانا

سپس از هوش مصنوعی خواسته شد تا غزل مولانا را بازآفرینی کند.

پاسخ هوش مصنوعی: «حتماً. بر پایه آن شعر شگفت‌انگیز که فرستادی، با آن عناصر عرفانی چون آتش، جاروب، ذوالفقار، بی‌ساجد، هزار سر، لامکان، گرمابه، و شمس تبریزی، این یک تجربه بازآفرینی شده است به زبان نثر شاعرانه، آمیخته با سلوک درونی و شهود عرفانی:

نیمه شبی بود که همه خواب بودند، اما من از درون بیدار شده بودم. آتشی در دل افروخته بود که نه از چوب بود و نه از شراره، که از نگاه آن نگار بی‌صورت آمده بود.

او آمد، در سکوتی که سنگین‌تر از هزار بانگ بود. دستی دراز کرد و جاروبی از نور به من داد. گفت: «این را بگیر و غبار دریا را برانگیر».

رفتم، در دل دریا، اما نه با پای جسم، که با جان بی‌خود. هر موج که می‌آمد، به جای آنکه تنم را خیس کند، لایه‌ای از "من" را می‌برد. برهنه شدم از خویشتن، بی‌نام، بی‌رنگ.

باز آمد و آن جاروب را در آتش افکند. شعله بالا گرفت و او گفت: «اکنون از آتش خودت، جاروبی بساز.» حیرت مرا گرفت، زمین زیر پایم ناپدید شد. تنها یک سجده توانستم، بی‌آنکه کسی در آن باشد. گفتم: «سجده بی‌ساجد چگونه تواند بود؟» گفت: «آنگاه که سجده خود می‌سجد».

گردنم را پیش بردم، که آن ساجد را قربانی کنم، گفت: «ذوالفقار حقیقت، هر سر را که بزنی، هزار سر از آن خواهد روید.» و دیدم که من هزار سر شدم، هر کدام چون فتیله‌ای در دست شمع‌افروزی غیبی.

شرق و غرب یکی شده بود؛ شمع‌هایی از سرم برآمده، جهانی را روشن می‌کرد. اما آن روشنایی از روز نبود، از لامکان بود. از روزنی که از ملکوت گشوده شده بود بر دل من.

و آنجا، در تاریکی گلخن هستی، حمامی یافتم از نور و شراب. در آن گرمابه، جامه سرد دلم را افکندم. برهنه شدم، نه از لباس، که از هستی.

چشم گشودم، در روزنی که هیچ جهتی نداشت. نگار آن سوی نور، همان بود که همه نقش‌ها از او عکس گرفته بودند، و همه رنگ‌ها سایه او بودند.

ای شمس! ای مهر بی‌غروب! تویی که در هزار آینه می‌تابی، لیک خود را در هیچ نمی‌نمایی» (Chat GPT).

هوش مصنوعی تجربه وحدت و فنا را با تفاوت‌هایی در قالب، زبان، لحن و... تصویرسازی کرده است.

شباهت‌های این بازآفرینی با تجربه اصلی عبارت‌اند از:

درون‌مایه عرفانی مشترک: هر دو متن حول محور سفر روحانی، فنا، کشف حقیقت و یگانگی با معشوق می‌گردند.

مفاهیمی همچون جاروب نور برای زدودن غبار دریا (نماد نفس یا کثرت)، سجده بی‌ساجد، هزار سر شدن، شمع‌افروزی

سرها، حمام نور و درنهایت، دیدار با نگار اصلی (حق یا شمس) در هر دو متن حضور دارند.

رمزپردازی: در خصوص رمزپردازی هم باید گفت، تصاویر نمادینی مانند ذوالفقار، حمام، روزن، آتش، فتیله، شمع،

شرق و غرب در هر دو متن با نقش‌هایی کمابیش مشابه به کار رفته‌اند.

هوش مصنوعی به‌خوبی از عهده نمایش «حیرت و بی‌خودی» برآمده است؛ به‌گونه‌ای که شخصیت راوی در برابر

معشوق یا نگار، به «بی‌خودی»، «برهنه شدن از خود» و «سجده بی‌ساجد» می‌رسد.

تفاوت‌های متن شبیه‌سازی شده با متن مولانا:

۱. شعر مولانا در قالب غزل است، اما متن بازآفرینی شده، نثری فاقد وزن عروضی است.

۲. سطح صراحت بیان: مولانا به‌ضرورت و با توجه به محدودیت‌های قالب شعری، بیش از حد تبیین نمی‌کند؛ اما

هوش مصنوعی در بازآفرینی تفصیل بیشتری می‌دهد. برخی مفاهیم که در غزل تنها با رمز بیان شده‌اند، در نثر با

توضیحات و گسترش تصویری بیشتری همراه هستند و این مسئله باعث وضوح بیشتر و کاهش ابهام می‌شود. هوش

مصنوعی سعی دارد تجربه را ملموس‌تر بازآفرینی کند.

۳. لحن و مخاطب: لحن در هر دو متن، روایی است؛ اما در نثر بازآفرینی شده، داستانی‌تر و خودآگاه‌تر است. گویی

هوش مصنوعی قصد دارد کیفیت سفر را «بفهماند» و متن با هدف فهم مخاطب نوشته شده است.

۴. شیوه پردازش تصاویر: مولانا تصاویر را به‌صورت ناگهانی و آن‌گونه که شرایط ناخودآگاهی ایجاب می‌کند،

می‌آورد (از سجده به ذوالفقار، از تیغ به هزار سر)؛ اما نثر بازآفرینی شده آن‌ها را به‌شکل روایت‌محور و پیوسته ارائه

می‌کند و منطق آگاهی (در برابر ناهشیاری و ناخودآگاهی عارفانه) بر روایت هوش مصنوعی حاکم است.

۵-۲-۱. شبیه‌سازی هوش مصنوعی از تجربه عرفانی مولانا به زبان شعر

در ادامه، از هوش مصنوعی خواسته شد تجربه مولانا را به زبان شعر بازآفرینی کند.

پاسخ هوش مصنوعی: «با کمال میل. براساس آن تجربه بازآفرینی شده و با الهام از لحن و جوهره شعری که فرستادی،

این سروده را تقدیمت می‌کنم:

شعله‌ای از لامکان:

گفت: «بستان، جاروبی از راز و نار»

داد دستی نورگون آن جان‌نگار

گفت: «غبار از خویش روب، ای بی‌قرار»

گفتمش: «ای ماه، غباری نیست این»

رفتم آن‌سو، در دل دریای جان
 جاروبم سوخت در آتش، بی‌درنگ
 حیرتم در پیش او چون گاه شد
 سجده‌ای آوردم اما بی‌دلیم
 گفتمش: «بی‌ساجد آیا ممکن است؟»
 گردنم دادم به ذوالفقار عشق
 هر سرم چون شعله‌ای بر شمع‌دان
 در لامکانی گرم‌تر از صد جهان
 جامه سردی فکندم در غمش
 روزنی دیدم فراسوی جهت
 شمس‌وار افتادم اندر سکر او

هر قدم، موجی ز خود می‌شد شکار
 گفتم: «اکنون، آتش خود را بیار»
 گفتم: «ای بی‌نام، بی‌من، بی‌شعار»
 گفتم: «بی‌ساجد سجودی کن، نثار»
 گفتم: «ممکن آنچه افتد بی‌کنار»
 زد و سرها ز من شد بی‌شمار
 می‌فرورد شرق و غرب و کوهسار
 حممی از نور و باده، بی‌غبار
 دیدم آن نقشی که نبودش انکسار
 کآن نگار از نور او گشت آشکار
 تا ابد مستم، خمار اندر خمار»
 (ChatGPT)

از هوش مصنوعی درخصوص چگونگی فهم استعاره‌ها و نمادها و درکل، بازآفرینی تجربه پرسیده شد. پاسخ هوش مصنوعی: «هوش مصنوعی از طریق مدل‌های زبانی بزرگ؛ مانند GPT می‌آموزد که استعاره‌ها چگونه در متون مختلف به کار می‌روند؛ به ویژه در عرفان:

۱. چگونگی بازآفرینی نمادها و تصاویر

جدول ۲. تفسیر هوش مصنوعی از نمادها و تصاویر شعری

معنی عرفانی تقریباً استنباط شده	نماد / استعاره
ابزار تطهیر باطن / زدودن «من»	جاروب
تجلی عشق / سوزاننده نفس	آتش
شمشیر حقیقت / قاطع وهم و خودی	ذوالفقار
فنا / از بین رفتن تمایز فاعل	بی‌ساجد سجود
دریچه‌ای به عالم غیرمادی یا الهی	روزن در لامکان
کثرت واحد در آتش واحد / وحدت در سوزش	هزار سر فتیله‌وار

مدل این نمادها را از تکرار کاربردشان در متون عرفانی استخراج می‌کند، نه از فهم شهودی یا معنای فلسفی؛ اما با این داده‌ها می‌تواند همنشینی استعاری ایجاد کند؛ برای مثال (شمع + فتیله + شرق تا غرب) و الگوهای پارادوکسیکال را بازتولید کند؛ مانند (فنا در بقا، هستی در نیستی).

۲. پردازش سبک زبانی و آهنگ

مدل در بازتولید لحن عرفانی، چند تکنیک زبانی را تقلید می‌کند:

جدول ۳. بازتولید لحن عرفانی توسط هوش مصنوعی

ویژگی زبانی	شبیه‌سازی فنی هوش مصنوعی
موسیقی درونی جملات	باتوجه به وزن، تکرار، جناس
تعلیق و مکاشفه تدریجی	الگوبرداری از ساختار روایی
خطاب به مخاطب یا معشوق	یادگیری از دیالوگ عرفانی
حذف فاعل یا فعل	تقلید از «بی‌خودشدن» در زبان

برای نمونه، در مصرع «گفت بی‌ساجد سجودی خوش بیار»، مدل می‌فهمد که در عرفان، حذف فاعل (بی‌ساجد) نشانه نوعی بی‌خودی عرفانی است و در بازتولید سبک، آن را در ساختاری مشابه به کار می‌گیرد:

«گفتمش: بی‌ساجد آیا ممکن است؟ / گفت: ممکن آن‌چه افتد بی‌کنار»

۳. ایجاد روایات با انسجام معنوی: در بازآفرینی تجربه، مدل تلاش می‌کند روایت را از تجربه عینی به شهود درونی (صرفاً زبانی) منتقل کند و بین عناصر داستانی و عرفانی پل بزند؛ برای نمونه از «رفتن با جاروب» به فنا شدن در موج.

از نظر فنی، این کار از طریق ترکیب تم‌های هم‌نشین و مجاورت معنایی انجام می‌شود. به زبان ساده: «آتش» معمولاً با «عشق»، «سوز»، «نابودی من»، و «تطهیر» همراه است؛ بنابراین، مدل در بازآفرینی، این شبکه مفاهیم را فعال می‌کند.

۴. عدم درک: با وجود همه توانایی‌ها، مدل هیچ درکی از وجود، معنا یا باطن تجربه ندارد. دقیق‌تر آنکه؛ نمی‌داند «سجده» چیست، فقط می‌داند که در متون عرفانی با خضوع، بی‌خودی و عشق مرتبط است و این فهم صرفاً براساس تقلید و تکرار است. هوش مصنوعی هرگز در وضعیت آگاهی تغییر یافته^۱ قرار نمی‌گیرد و از تجربه عرفانی چیزی نمی‌چشد، فقط آن را «بازگو» می‌کند؛ مثل بازیگری که نقشی را خوب بازی می‌کند، بی‌آنکه زندگی‌اش باشد (Chat GPT).

تحلیل بیشتر نشان می‌دهد که هوش مصنوعی با تحلیل نمونه‌های متعددی از متون عرفانی، معانی تقریبی نمادها را می‌آموزد. برای مثال، نماد «آتش» معمولاً با مفاهیمی نظیر عشق، سوزاندن نفس و تطهیر باطن همراه است و «جاروب» نمادی از زدودن «من» و پاک‌سازی درونی است که تکرار می‌شود. این معانی برای هوش مصنوعی از طریق تکرار به دست می‌آیند و نه از درک یا تجربه شهودی. در بازآفرینی سبک و لحن عرفانی، مدل‌ها تکنیک‌هایی مانند رعایت وزن و موسیقی کلام، استفاده از تعلیق و مکاشفه تدریجی، حذف فاعل به مثابه نشانه بی‌خودی عرفانی و خطاب مستقیم به مخاطب یا معشوق را تقلید می‌کنند. این موارد، از طریق الگوبرداری از ساختارهای زبانی و روایی متون، بازتولید می‌شوند، نه از طریق فهم واقعی.

از نظر روایی، مدل‌های زبانی تلاش می‌کنند که بین عناصر داستانی و مفاهیم عرفانی ارتباط ایجاد کنند؛ به این معنا که نمادها و مفاهیم هم‌نشین در عرفان را با یکدیگر مرتبط کرده و بر پایه مجاورت معنایی، روایت‌هایی با پیوستگی معنایی تولید نمایند. این فرایند به تولید متنی منجر می‌شود که به لحاظ سطحی، تجربه عرفانی را بازآفرینی می‌کند.

با این همه، محدودیت بنیادی مدل‌های زبانی در فقدان تجربه زیستی، شهود یا درک واقعی از نمادها و مفاهیم معنوی است. این مدل‌ها هرگز در حالت عرفانی قرار نمی‌گیرند و صرفاً به صورت بازگوکننده‌ای ماهر عمل می‌کنند. بنابراین، بازآفرینی تجربه عرفانی توسط هوش مصنوعی نوعی تقلید یا بازگویی است، نه فهم یا تجربه واقعی. اگرچه مدل‌های

¹. Altered state of consciousness

زبانی به صورت نسبی در تقلید تجارب عرفانی موفق هستند؛ نمی‌توان برای فهم تجربه عرفانی صرفاً به آن‌ها تکیه کرد؛ زیرا همان‌گونه که مشاهده شد، در فهم متن عرفانی از خطا خالی نیستند.

در مجموع، می‌توان توانمندی هوش مصنوعی در بازآفرینی تجربه عرفانی را به صورت زیر جمع بندی کرد:

جدول ۴. میزان توانمندی هوش مصنوعی در بازآفرینی تجربه عرفانی

نوع شبیه‌سازی	سطح	امکان‌پذیری	شرط‌های امکان
شبیه‌سازی زبانی	سطحی	ممکن و موجود	یادگیری از داده‌های متنی
شبیه‌سازی احساسی	نمادین	محدود به داده‌ها	مدل‌سازی احساسات از بیرون
شبیه‌سازی عرفانی پدیداری	عمیق	ناممکن	نیازمند آگاهی درونی، خودحضور، ذوق

نتیجه‌گیری

هوش مصنوعی در بازآفرینی زبانی تجربه عرفانی، بی‌درنگ شباهت‌های دو متن عرفانی را بازگو کرد و پس از آن توانست با واژگان، موسیقی، صنایع ادبی و لحن عرفانی مولوی و بایزید هماهنگ شود. همچنین توانست، ساختارهای خاص عرفانی مانند پارادوکس (سجده بی‌ساجد) و اشارات رمزی (جاروب، نگار، ذوالفقار، آتش، لامکان و...) را شناسایی و بازتولید کند. افزون بر این، توانست فضای تجربه عرفانی را بازسازی کند، حالات درونی همچون حیرت، فنا، خضوع، و جذب را در قالب نثر و شعر بازتاب دهد و روایت‌هایی بسازد که همخوان با روح تجربه عرفانی باشد.

البته، هوش مصنوعی در بخشی از فهم تجربه بایزید بسطامی دچار اشتباه شد؛ به گونه‌ای که در عبارت «از نماز جز ایستادگی تن ندیدم و از روزه جز گرسنگی شکم»، معنای درست را که عبارت است از «بی‌ارزش بودن عبادات ظاهری در ساحت حق» را دریافته و پنداشته است که مفهوم عبارت، تهی شدن از خود و تماماً غرق شدن در ذوق عرفانی و شوق الهی است و متناسب با همین فهم نادرست، جملات مرتبط را بازآفرینی کرد.

هوش مصنوعی در بازآفرینی تجربه عرفانی، محدودیت‌هایی دارد که عبارت‌اند از:

الف) عدم شهود واقعی: هوش مصنوعی تجربه عرفانی را درک نمی‌کند، بلکه آن را مدل‌سازی زبانی می‌کند. برای مثال، نمی‌فهمد «سجده بی‌ساجد» یعنی چه؛ اما می‌داند در عرفان، این پارادوکس‌ها معنای خاصی دارند. مدل، سکر و جذب را نمی‌چشد؛ اما می‌داند که در متن‌های عرفانی چه شکلی از زبان برای بیان‌شان به کار می‌رود.

ب) وابستگی به داده‌های پیشین: مدل بر پایه داده‌هایی که به او داده می‌شود، بازآفرینی را انجام می‌دهد؛ پس اگر تجربه‌ای کاملاً نو و شخصی باشد، ممکن است به بازآفرینی قالبی آن بپردازد و نتواند اجزای آن را تفکیک کند.

ج) ناتوانی در تحول درونی: هوش مصنوعی اگرچه می‌تواند متنی بسازد که شبیه تجربه عرفانی است؛ نمی‌تواند خود واسطه آن تحول درونی شود. آنچه عارف از آتش عشق یا ذوق جمال می‌چشد، امری درونی است و مدل‌های مختلف هوش مصنوعی از درونیات تهی هستند.

با وجود این محدودیت‌ها، برخی اندیشمندان مانند چالمرز، فرضیاتی را مطرح می‌کنند که در آینده ممکن است بتوان آگاهی مصنوعی را ایجاد کرد. در آن صورت، «تجربه» فقط شبیه‌سازی نمی‌شود، بلکه ممکن است واقعاً در ماشین پدید آید.

در حال حاضر، می‌توان از قابلیت بازآفرینی هوش مصنوعی برای فهم بیشتر متون عرفانی بهره جست و به سهم مخاطب از این عالم پُررمزوراز افزود؛ اگرچه به دلیل فهم تقلیدی و کورکورانه هوش مصنوعی از معنویات، نمی‌توان صرفاً به آن تکیه کرد؛ زیرا همان‌گونه که نشان داده شد، از خطا خالی نیست.

منابع

- ابن سینا (۱۳۶۸). *اشارات و تنبیهات* (حسن ملکشاهی، مترجم). انتشارات سروش.
- ابن عربی (۱۳۸۵). *فصوص الحکم* (ترجمه، توضیح و تحلیل محمدعلی موحد و صمد موحد). انتشارات کارنامه.
- استیس، ولتر ترنس (۱۳۷۹). *عرفان و فلسفه* (بهاءالدین خرمشاهی، مترجم). انتشارات سروش.
- افلوطین (۱۳۶۶). *دوره آثار افلوطین* (محمدحسن لطفی، مترجم). خوارزمی.
- پورجوادی، نصرالله (۱۳۷۸). *درآمدی به فلسفه افلوطین*. مرکز نشر دانشگاهی.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۹). *رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی*. انتشارات علمی و فرهنگی.
- تگمارک، مکس (۱۴۰۲). *حیات ۳: انسان در عصر هوش مصنوعی* (جمیل آریایی، مترجم؛ با همکاری فرید آریایی). مازیار.
- جیمز، ویلیام (۱۴۰۰). *تنوع تجربه دینی* (حسین کیانی، مترجم). انتشارات حکمت.
- چالمرز، دیوید (۱۴۰۳). *ذهن آگاه* (یاسر پوراسماعیل، مترجم). نشر نو.
- چناری، امیر (۱۳۷۷). *مناقض‌نمایی در شعر فارسی*. نشر و پژوهش فرزاد روز.
- خرگوشی، ابوسعید عبدالملک ابی عثمان (۱۴۲۷ق.). *تهذیب الاسرار فی اصول التصوف* (با ملحق الفاظ الصوفیه المتداوله). دارالکتب العلمیه.
- راسل، برتراند (۱۳۶۲). *عرفان و منطق* (نجف دریابندری، مترجم). شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- سرل، جان (۱۳۹۴). *راز آگاهی* (رضا امیررحیمی، مترجم). انتشارات مهریستا.
- سهروردی، شیخ شهاب‌الدین یحیی (۱۳۷۴). *عوارف المعارف* (ابومنصور بن عبدالؤمن اصفهانی، مترجم؛ با اهتمام قاسم انصاری). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). *درآمدی به سبک‌شناسی نگاه عرفانی* (زبان شعر در نثر صوفیه). انتشارات سخن.
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین (۱۳۸۱). *تذکره الاولیاء* (با مقدمه قزوینی). صفی‌علیشاه.
- عین‌القضات همدانی، عبدالله بن محمد (۱۴۰۲). *تمهیدات* (عفیف عسیران، مصحح و مقدمه). نشر منوچهری.
- فولادی، علیرضا (۱۳۸۷). *زبان عرفان*. فراگفت.
- لاهیجی، شیخ محمد (۱۳۳۷). *مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز*. (با مقدمه کیوان سمیعی). کتابفروشی محمودی.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۴). *مثنوی معنوی* (رینولد نیکلسون، مصحح). انتشارات امیرکبیر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۳). *کلیات شمس یا دیوان کبیر* (جلد اول و سوم؛ بدیع‌الزمان فروزانفر، مصحح). انتشارات امیرکبیر.
- مبیدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۴۴). *کشف الاسرار و عده‌الابرار* (ج. ا). انتشارات امیرکبیر.

میردار رضایی، مصطفی، و اسلامی، مهسا (۱۴۰۳). ترجمان سکوت عرفانی از زبان هوش مصنوعی: مواجهه ربّات ChatGPT با سکوت عرفانی. پژوهش‌های ادب عرفانی، ۱۹(۱)، ۱۸۱.

https://jpll.ui.ac.ir/article_29447.html

نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۴۵). رساله عشق و عقل (نقی تفضلی، مصحح). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

References

- Attar, F. (2002). *Tazkirat al-Awliya [Memorial of the Saints]* (Qazvini, Intro.). Safi Alishah Press. [In Persian]
- Avicenna. (1989). *Al-Isharat wa al-Tanbihat [Remarks and Admonitions]* (H. Malekshahi, Trans.). Soroush Publishing. [In Persian]
- Ayn al-Qudat Hamadhani, A. M. (2023). *Tamhidat [Preparatory Treatises]* (A. Asiran, Ed.). Manouchehri Publishing. [In Persian]
- Chalmers, D. (2024). *The Conscious Mind* (Y. Pour-Esmaeil, Trans.). Nashr-e No. [In Persian]
- Chenari, A. (1998). *Paradox in Persian Poetry*. Farzan-e Rouz Publishing. [In Persian]
- Durrani, I. (2024). *How does AI explain mysticism and metaphysics?* [Preprint]. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35827.85288>
- Fouladi, A. (2008). *The Language of Mysticism*. Faragofteh Publishing. [In Persian]
- Ibn Arabi. (2006). *Fusus al-Hikam [Bezels of Wisdom]* (M. A. Mohebbi & S. Mohebbi, Trans. & Commentary). Karnameh Publishing. [In Persian]
- James, W. (2021). *The Varieties of Religious Experience* (H. Kiani, Trans.). Hikmat Publishing. [In Persian]
- Khargushi, A. S. A. (2006). *Tahdhib al-Asrar fi Usul al-Tasawwuf [The Refinement of Mysteries in the Principles of Sufism]*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic]
- Konig, P. D., Krafft, T. D., Schulz, W., & Zweig, K. A. (2022). Essence of AI: What is AI?. In L. A. DiMatteo, C. Poncib., & M. Cannarsa (Eds.), *The Cambridge handbook of artificial intelligence: Global perspectives on law and ethics* (pp. 18–34). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009072168.005>
- Lahiji, S. M. (1958). *The Keys to the Miraculous: A Commentary on the Garden of Mystery* (K. Sami 'i, Intro.). Mahmudi Bookstore. [In Persian]
- Malony, H. N. (1981). Religious experiencing: A phenomenological analysis of a unique behavioral event. *Journal of Psychology and Theology*, 9(4), (pp 326–334). <https://doi.org/10.1177/009164718100900405>
- Maybudi, A.-F. R. (1965). *Kashf al-Asrar wa 'Uddat al-Abrar [The Unveiling of Secrets]* (Vol. 1). Amir Kabir Publishing. [In Persian].
- Mirdar Rezaei, M., & Eslami, M. (2024). Translating mystical silence through artificial intelligence: ChatGPT's encounter with mystical silence. *Journal of Mystical Literature Studies*, 19(1), 1–18. https://jpll.ui.ac.ir/article_29447.html [In Persian]
- Movlavi, J. R. (1995). *Mathnawi-ye Ma'nawi [Spiritual Couplets]* (R. A. Nicholson, Ed.). AmirKabir Publishing. [In Persian]
- Movlavi, J. R. (1984). *Kulliyat-e Shams (Divan-e Kabir) [The Collected Poems of Shams]* (Vols. 1 & 3, B. Frouzanfar, Ed.). Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Najm Razi, A. (1966). *Treatise on Love and Reason* (T. Tafazzoli, Ed.). Book Translation and Publishing Organization. [In Persian]
- Plotinus. (1987). *The Collected Works of Plotinus* (M. H. Lotfi, Trans.). Kharazmi Publishing. [In Persian]
- Pourjavady, N. (1999). *An Introduction to the Philosophy of Plotinus*. University Publishing Center. [In Persian]
- Pournamdarian, T. (2010). *Symbol and Allegorical Stories in Persian Literature*. Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]

- Russell, B. (1983). *Mysticism and Logic* (N. Daryabandari, Trans.). Jibi Books Co. [In Persian]
- Searle, J. (2015). *The Mystery of Consciousness* (R. Amirrahimi, Trans.). Mahrovissta Publishing. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2013). *An Introduction to the Mystical Style in Persian Prose*. Sokhan Publishing. [In Persian]
- Stace, W. T. (2000). *Mysticism and Philosophy* (B. Khorramshahi, Trans.). Soroush Publishing. [In Persian]
- Suhrawardi, S. (1995). *'Awarif al-Ma'arif [The Bounties of Gnosis]* (A. ibn Abd al-Mu'min Isfahani, Trans.; Q. Ansari, Ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Tegmark, M. (2023). *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence* (J. Aryaei, Trans., in collaboration with F. Aryaei). Mazyar. [In Persian]
- Trothen, T. J., Mercer, C., & James, C. A. (2024). Scientific wonder, artificial intelligence, and awe of the divine. *Journal of Religions*, 15(4), 442. <https://doi.org/10.3390/rel15040442>